

A MAGYAR NYITÓDÓ KETTŐSHANGZÓK TÖRTÉNETÉRŐL A TÉR ÉS IDŐ DIMENZIÓJÁBAN¹

JUHÁSZ DEZSŐ

1. A magyar nyelv magánhangzó-történetében a kettőshangzók közül a záródóak játszották a főszerepet, koraiságuknál, kiterjedt fejlődéstörténeti kapcsolatrendszerüknel fogva. A nyitódó diftongusok megjelenése későbbi és szűkebb körű, de ez a tény nem indokolja, hogy „nyelvi életrajzuk” feltárása, a velük foglalkozó szakirodalom olyan szerény legyen, mint amilyen valójában. Előadásom ezen a kedvezőtlen mérlegen szeretne javítani: a klasszikus magyar nyelvtörténet eredményeit továbbfejlesztve a nyelvföldrajz és az összehasonlító dialektológia eszköztárára támaszkodva kísérel meg keletkezés- és rendszertörténeti megállapításokat tenni. Szeretném felhívni a figyelmet arra is, hogy az általános magyar nyelvtörténet mellett (ill. azon belül) nagy fontosságúak a helyi változások és a nyelvjárásközi folyamatok is.

2. A kettőshangzók sorsának nyomon követése mindig is átlagon felüli gondot okozott a nyelvtörténészeknek. Az **írott nyelvemlékekből** származó adatok ugyanis számbelileg messze nem tükrözik az illető kor hangzó beszédének állapotát, azaz kevés az értékelhető írásos előfordulás. Mi lehet ennek az oka? Mi korlátozhatta a szkriptorokat a kettőshangzók jelölésében? Néhány közismert tényezőre utalok itt:

a) A diftongusok túlnyomó többségükben nem adnak fonémátöbbletet a hangrendszer számára, azaz úgy is értelmezhetők, mint ismert hosszú magánhangzók hangszín-realizációi vagy ejtésvariánsai.

b) Fonetikailag, artikulációs síkon sem mindig plasztikus a megjelenésük: azon kívül, hogy például eltérő erősségűek és nyomatékúak lehetnek, közös jellemzőjük, hogy a két diftonguselem csak egy szótagot alkot. Ebből is következik, hogy többnyire sem a beszélő, sem a hallgató számára nem tudatosul a jelenlétük, fonetikai alkatuk.

c) Ha többé-kevésbé tudatosul a használatuk, akkor sem egyértelmű a nyelvhasználók számára a formálódó kiejtési és helyesírási normához való viszonyuk, a bizonytalanság pedig inkább a (kétfetűs) jelölés elmaradásának kedvez. A hangjelölés konzervatívizmusa is a jelöletlenséget (egybetűs jelölést) erősíti.

Mindezek ellenére ha a nagyszámú nyelvemlékből kinyert példaanyag szerény ugyan, de tanulságai egy irányba mutatnak, a minősített példák fontos támpontjai lesznek a nyelvtörténeti elemzésnek.

3. A következő lépésben szeretnék a **nyitódó diftongusok** korai történetére vonatkozó **nyelvemlékes** ismereteinkre néhány jeles nyelvjárástörténész idevágó kutatásainak tükrében – nagyon vázlatosan – utalni.

---

¹ Egy nagyobb terjedelmű, a magyar kettőshangzók nyelvföldrajzával, történetével foglalkozó tanulmány része. A korábbi vélemények egy részére l. pl. Benkő 1952, bár itt főleg a záródó típusúakról esik szó. – A kutatást az OTKA T 68951 számú pályázata támogatta.

tagban *ei* kettőshangzót mutat, pl. Kérsemlyén, 1574: *neÿg* 'négy' (90). Ez azonban csupán arra enged következtetni, hogy az *i*-zés természetes ellenpéldái szintén lehetnek kettőshangzósak, akárcsak a mai északkeleti ejtésben, ahol az *é*-k tipikus formában záródó diftongusok.

„Ha csupán ezeket az adatokat vesszük figyelembe – írja Papp László (i. m. 149) –, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *é*-vel szemben álló *i* helyett ejtett diftongus Ung déli, Szabolcs északi részéről kiindulva foglalta el mai területét. Ez a mai helyzet ismeretében nem is merész feltevés.” Majd hozzáteszi: „További feladat volna annak felderítése, hogy a diftongus milyen ütemben és mennyi idő alatt foglalta el a mai helyét, hogyan szorította ki a Szamos mellékéről az *i*-zést.” (150)

Papp László idézett sorai azt is világossá teszik, hogy a XVI. századi északkeleti *iĕ* kettőshangzót az *i*-zés eseteiből vezeti le, annak folytatásaként értékeli. Abaffy nem reflektál Papp 1963-as véleményére, de hasonló következtetésre jut a nyugat-dunántúli XVI. századi *iĕ* keletkezéséről: „Az közismert, hogy már az ómagyar korban erősen *i*-ző volt e nyugat-dunántúli terület nyelvjárása, s ez folytatódott a középmagyar korban is. A beszélt nyelv *i*-zése meg is jelenik leveleinkben, bár az iskolázott, tanult deákok igyekeznek kerülni e kirívó alakokat, s az írott normának megfelelő *é*-vel helyettesítik. (...) – Már igen korán megjelenik az *i* helyén az *iĕ* nyitódó kettőshangzó. Ám ez nem az *é*-ből, vagyis nem a középső nyelvállású hosszú magánhangzóból diftongálódhatott, hanem a felső nyelvállású *i*-ből keletkezhetett. (...) A nyelvjárási beszélő tehát *i*-t és/vagy *iĕ*-t ejtett a mindennapi használatban.” (Abaffy 2003b: 484). Abaffy végül idézi Benkő hasonló irányú, de meglehetősen óvatos következtetését a *Magyar nyelvjárástörténet*ből: „Nem lehet kizárni annak a lehetőségét [írja Benkő], hogy itt *i* > *iĕ* diftongizációról van szó; nemcsak azért, mert a környező nyelvjárástípusokban *i*-zés van ilyen helyzetben, hanem főként azért, mert a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a későbbi *iĕ*-ző terület korábban valószínűleg *i*-ző volt. Ez esetben felső nyelvállású magánhangzó állandósult diftongizációjára is lenne példa nyelvünkben” (Benkő 1957: 97).

4. A három kiváló nyelvjárástörténész különböző határozottságú, de mégis egybecsengő véleménye megerősíthet bennünket abban, hogy a magyar nyitódó diftongusok történetének első felvonását az *i*-zéssel összefüggésben, attól elindulva kell keresnünk. Ugyanakkor a közös kezdet után láttatnunk kell a nyugat-dunántúli és az északkeleti régió különfejlődésének útjait és – lehetőség szerint – a mozgató rugóit is. Ehhez azonban új forrásokra és új módszerekre is szükségünk van.

Mielőtt a középső nyelvállású hosszú magánhangzók diftongálására térnénk, maradjunk még egy kicsit az *i*-zéssel alternáló *iĕ* genezisénel. Vajon mi motiválhatta a keletkezését? Mi annak az oka, hogy nemcsak az *é* > *i* záródás, hanem annak új *i* hangjai is egyformán fejlődnek tovább a nyelvterület különböző részein az *iĕ* irányába? És mi az oka annak, hogy a későbbiekben nyugat és kelet fejlődése elágazik?

A közelmúltban a „Nyelvelmélet és dialektológia” című konferencián már megkezdtem ennek a kérdéskörnek a tágabb összefüggésrendszerben való megválaszolását (Juhász 2009). Akkori okfejtéseim egyik vezérgondolata az volt, hogy a nyelvi változások fontos mozgató rugói a belső fejlődések és nyelvjárási kölcsönhatások eredményeképpen előálló kettősségek. Ezek közé sorolható a zárt *i*-zés nyomán előálló nagyszámú *é* ~ *i* kettősség interakciója. A kétféle hosszú hang egyrészt a régi és új állapot szinkrón rendszerbeli szembenállásaként, másrészt az *é*-ző és *i*-ző nyelvjárási formák, illetve

részrendszerek területi ütközése generálhat olyan új „összetett” hangot, amely egyszerre mutatja meg az előzményhangok nyelvválásbeli minőségét, a zártságot és a nyíltságot (vö. Juhász i. m. 156–7). A két hosszú hang azonban nehezen redukálódik félhangzós elemmé, ezért itt további érvekre és pontosításra van szükség. A szóban forgó előadásban arra is utaltam, hogy a nyitódó kettőshangzó kialakulását nagymértékben megkönnyíthette egy olyan regionális rövidülési tendencia, amely a felső nyelvválású hosszú magánhangzókat, tehát az *í, ú, ű*-t egyre inkább megrövidítette. A szinkrón nyelvjárási típusleírások megjegyzik, hogy a Nyugat-Dunántúlon meglehetősen általános ezeknek rövid és félhosszú realizációja, sőt a zalai nyelvjáráscsoportban meg is szűnt az *í, ú, ű* fonémásor, tehát hét helyett csupán négy hosszú magánhangzóval számolhatunk (l. Imre 1971: 335).

Folytatva ezt a gondolatsort, érdemes megnézni, hogy a nyugat-dunántúli régióon belül hol a legerősebb a nyitódó diftongusok jelenléte: ez épp ide, Zala megyére (kivéve annak délkeleti sávját) és Vas megye déli részére lokalizálható (l. Imre 1969: 109, 1971: 273 és a további integrált diftongustérképeinket: 2., 3., 4. ábra³). A felső nyelvválású magánhangzók rövidülése – bár kisebb mértékben – az északkeleti régióra is jellemző, így a nyitódó kettőshangzók kialakulására itt is kedvező feltételek állnak a rendelkezésre. Kérdés azonban, hogy a rövidülés milyen régi múlttra tekinthet vissza, és mi az oka az *uo-, üö*-féle diftongusok eltérő területi és rendszertani megjelenésének. Sajnos az időtartam-jelölés szintén gyenge lábakon állt a magánhangzók régi magyar helyesírásában, ezért erről nagyon kevés nyelvelmékes információval rendelkezünk.

Mielőtt továbblépnénk, érdemes ezen a ponton egy rövid fonológiai kitérőt tenünk (l. Juhász 2009: 157 is). Annak ellenére, hogy a nyelvjárástörténeti elemzések és a szinkrón megfigyelések abba az irányba mutattak, hogy az északkeleten kimutatható *je* az *i*-zés hangtani alternánsa, tudtommal még senki nem vitatta Imre Samunak (1971: 68, 70–1, 155–7 stb.) azt az eljárását, hogy ezt a diftongust *é₂*-nek nevezve, *é₍₁₎* : *é₂* fonológiai oppozícióról beszéljen, ahol – mint példaanyaga is mutatja – az *é₍₁₎* a nem *i*-ző, az *é₂* pedig zömmel az *i*-ző, illetőleg *i*-t *é*-vel váltakoztató *é*. (A közelmúltban Sebestyén Árpád és Balogh Lajos adott hangot kételkedésének, de nem az *é₂*, hanem az *ó₂, ő₂* fonéma meghatározhatóságát, rendszerbeli helyét illetően, l. Sebestyén 2001: 198, Balogh 2004.) Ahogy Imre idézett monográfiájának 155. lapján maga is írja: „Itt [ti. a legtipikusabb északkeleti, szabolcs-szatmári területen] a kny. *é* : nyj. *é₂* megfelelés nagyjából olyan erősségű, mint a délebbre fekvő területeken a kny. *é* : nyj. *i* viszony, s morfémaállományuk is lényegében azonos.” Szerintem logikusabb kétféle *é* helyett kétféle *i* fonémáról beszélni: *i₁* = az eredeti, változatlan formában továbbélő *i* monofongus, *i₂* = a másodlagos, zárt *i*-zésből lett *je* (~ *i*), pl. *ír* ’betűkkel szavakat rögzít’ ↔ *jeír* ’eljut vhová’, | ’vmilyen értéket képvisel’; stb. (vö. a középső nyelvválásfokon létező további oppozíciós megfelelővel: *ér* /~ *jeir* / ’a vért vezető természetes csövecske a testen; | kisebb vízfolyás’).

Az *je*-hez hasonló módon fonologizálódott néhány északkeleti helyi nyelvjárársban az *uo*, *üö* kettőshangzó a *ló* × *lú* → *luó* (= *ú₂*), *sző* × *szű* → *szüő* (= *ű₂*) típusú fejlődések alapján (pl. a kárpátaljai Dercenben vagy a szilágysági Désházán). Jellemző, hogy azokon a településeken bukkan fel *uo*, *üö*, ahol az *i₂* (= *je*) már kifejezetten megerősö-

³ Az MNyA. és RMNyA. néhány kötetének informatizált adataiból létrehozott digitális térképekért Vargha Fruzsina Sárának tartozom köszönettel.

dött. Az *uó*, *üő* azonban mivel nemigen tudott kilépni a *v* tövű igék és névszók köréből (kivéve talán a szótagzáró *r*, *l* előtti *o* > *ó* → *uó*, *ö* > *ő* → *üő* kellőképpen még nem vizsgált eseteit), nem tett szert olyan gyakoriságra, mint a nagy hatókörű zárt *í*-zés alapján álló *ié*. Balogh Lajos egy konferencia-előadásában (2004) a mai északkeleti nyitódó diftongusok önálló fonológiai státusáról meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik (egy deceni vizsgálat alapján). Ennek a bizonytalanságnak egyik okát a diftongusok bonyolult összefüggésrendszerében látja, másrészt pedig a minden téren megmutatkozó bomlási, köznyelviesülési folyamatok előrehaladott állapotában.

5. Más végállomásra jutott viszont a hasonló indulású nyugat-dunántúli nyitódó diftongusok sora. A legerősebben diftongáló helyi nyelvjárásokban ugyanis minden *ó*, *ő*, *é* helyett *uó*, *üő*, *ié* típusú realizációk léptek fel. Az *uó*, *üő* megerősödéséhez és rendszertani kiteljesedéséhez feltehetőleg az adta a legnagyobb lökést, hogy ebben a régióban sokhelyütt a szóvégi *ó*, *ő*, *é*-k *u*, *ü*, *i*-vé záródtak (vagy közös diftongusos előzményből zártabb irányban monoftongizálódtak, vö. a *seprű*, *aszú*, *messzi* típusú megoldásokkal), így ilyen „interaktív” párok jöttek létre, mint *disznó* × *disznu* → *disznuó*, *erdő* × *erdü* → *erdüő*, *mellé* × *melli* → *melljé* stb. A folyamat feltehetőleg az eredeti (záródó diftongusra visszamenő) *ó* ~ *ú*, *ő* ~ *ü*, *é* ~ *í*-s szóvégek felől indult el, de áterjedt minden középső nyelvállású hosszú magánhangzóra, lefedve ezzel a korábbi, jellemzően az *í*-zéssel alternáló (ill. a *v* tövű szavakban, pl. *ló*, *kő*, *sző* keletkező) nyitódó diftongusokat is.

Mivel feltételezésem szerint a korai ómagyar záródó kettőshangzók nyugaton hamar monoftongizálódtak, az új típusú nyitódó diftongusoknak nem álltak az útjában, szemben a keleti, északkeleti régiókkal, ahol a záródók nemcsak megmaradhattak (vö. Hegedűs 2003; Juhász 2009; másként Abaffy 2003a: 716), hanem szintén oly mértékben megerősödtek, hogy eredetre való tekintet (ill. szinkrón fonetikai kötöttség) nélkül meghódították a teljes középső nyelvállású hosszú magánhangzósort. A régiószerte fennmaradt *ié*, valamint az egyes nyelvjárászigeteken felbukkanó *uó*, *üő* a felső nyelvállásfokhoz kötődve fonológiai oppozíciót épített ki az alattuk elhelyezkedő záródó típusú sorozattal is. Ezek a magyar magánhangzórendszer csúcsát létrehozó gazdag helyi fonémarendszerek további vizsgálatot érdemelnek. A számítógépes eljárásokkal generált hangstatistikai térképek azonban máris sejtetik, hogy például a Szilágyságban a nyelvjárásközi hatások és a már korábban érintett hangrövidülési (vagy nyúlási) folyamatok fontos szerepet játszhattak a magánhangzók – köztük a diftongusok – sorsának alakulásában.

Külön tanulmányt érdemel a nem nagy tömbökben, hanem kisebb csoportokban vagy egyes nyelvjárászigeteken mutatózó kettőshangzók vizsgálata, például a székelyföldi és moldvai nyitódó kettőshangzók. Itt azonban a modern összehasonlító dialektológián kívül messzemenően támaszkodni kell a településtörténet eredményeire is. Ha jó a sejtésünk, akkor nemcsak az igazolható, hogy Háromszék vagy Alcsík nyitódó diftongusai nyugat-dunántúli gyökerűek, hanem a szűkebb kibocsátó nyelvjáráscsoportok is meghatározhatók. Ehhez komplex vizsgálatokra lesz szükség, amelyek főleg az informatizált, illetőleg egyesített nyelvatlaszok adatbázisaira és modern kartográfiai technikákra építenek majd (ezekre l. pl. Bodó – Vargha 2008; Hegedűs Andrea 2008).

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Lajos 2004: A kettőshangzók fonológiai státusza a kárpátaljai Dercen nyelvjárásában, in P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk.: *Nyelvvesztés, nyelvjárás-vesztés, nyelvcseré*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 192–4.
- Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Abaffy Erzsébet 1968: *Dunántúli missilisek a XVI. századból* (MNyTK. 121.), Budapest.
- Abaffy Erzsébet 1969: *XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 62.
- Abaffy Erzsébet 2003a: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 301–51, 598–609, 710–8.
- Abaffy Erzsébet 2003b: Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ie* kettőshangzó történetéhez, in Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 483–5.
- Benkő Loránd 1952: Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből, *Nyelvtudományi Közlemények* 54, 37–62.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtéchnológiai eljárások a nyelvföldrajzban, *Magyar Nyelv* 104, 335–51.
- Hegedűs Attila 2003: Marginális megjegyzések. Ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről, *Magyar Nyelvjárások* 41, 211–5.
- Hegedűs Andrea 2008: *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített nyelvatlaszok felhasználásával*. PhD-disszertáció, ELTE BTK.
- Imre Samu 1969: A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban, in Pais Dezső – Benkő Loránd szerk.: *Dolgozatok a hangtan köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 67, 108–116.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2009: Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia*, Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 151–60.
- Papp László 1963: *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 2001: Magyar dialektológia [Könyvismertetés.], *Magyar Nyelvjárások* 39, 191–9.
- Terbe Erika 2006: *16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai*. PhD-disszertáció, ELTE BTK.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Levéltár 3.)

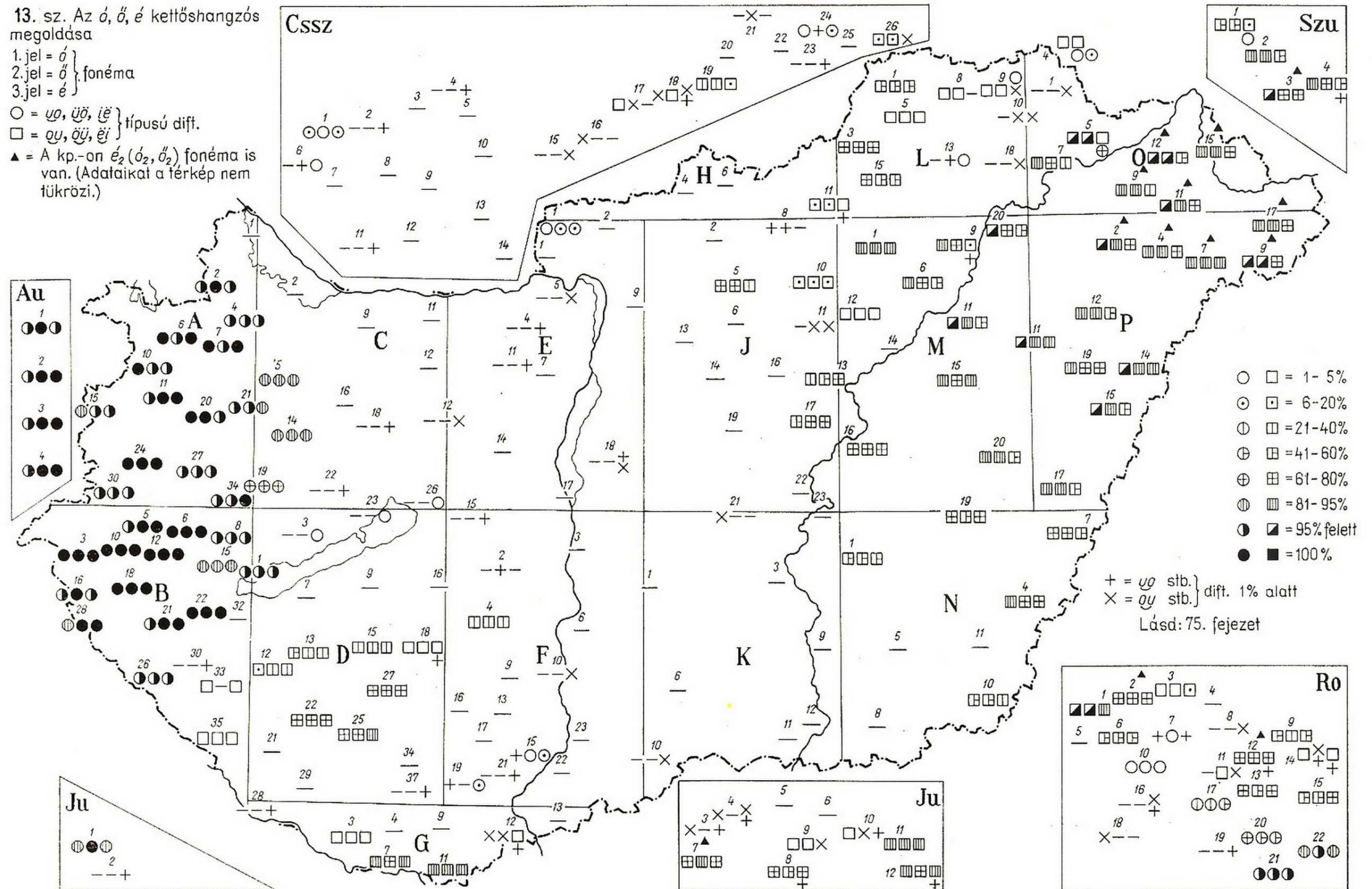
1. ábra
A kettőshangzók összesítő térképe Imre Samu monográfiájában (1971: 273)

13. sz. Az ó, ő, é kettőshangzók megoldása

1. jel = ó }
2. jel = ő } fonéma
3. jel = é }

○ = *uo, üö, ië* típusú dift.

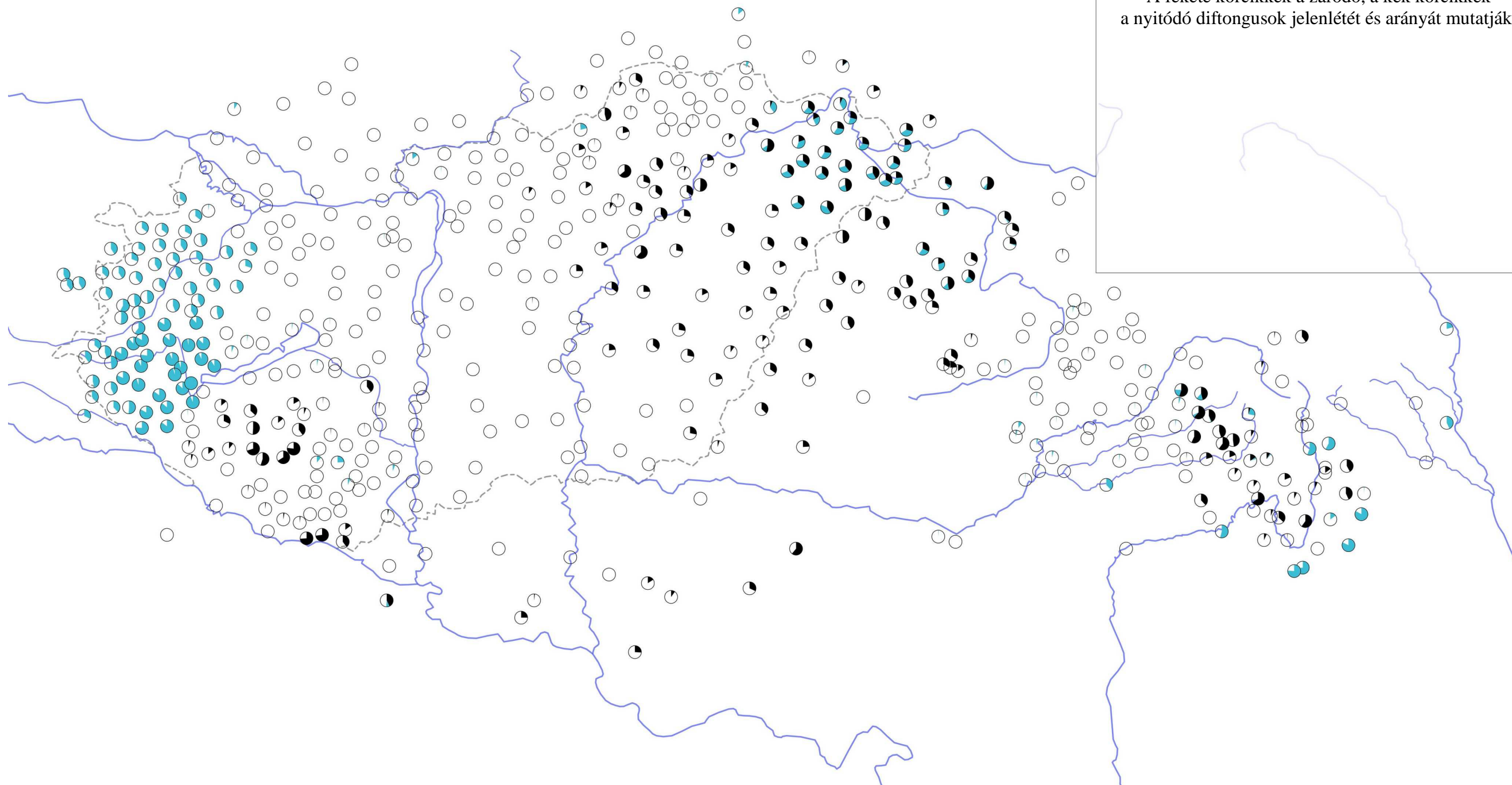
□ = *qu, öü, ei* típusú dift.
▲ = A kp.-on *é₂* (ó₂, ő₂) fonéma is van. (Adataikat a térkép nem tükrözi.)

2. ábra
Az *ëi* /*ĩe* típusú kettőshangzók
a magyar nyelvjárásokban

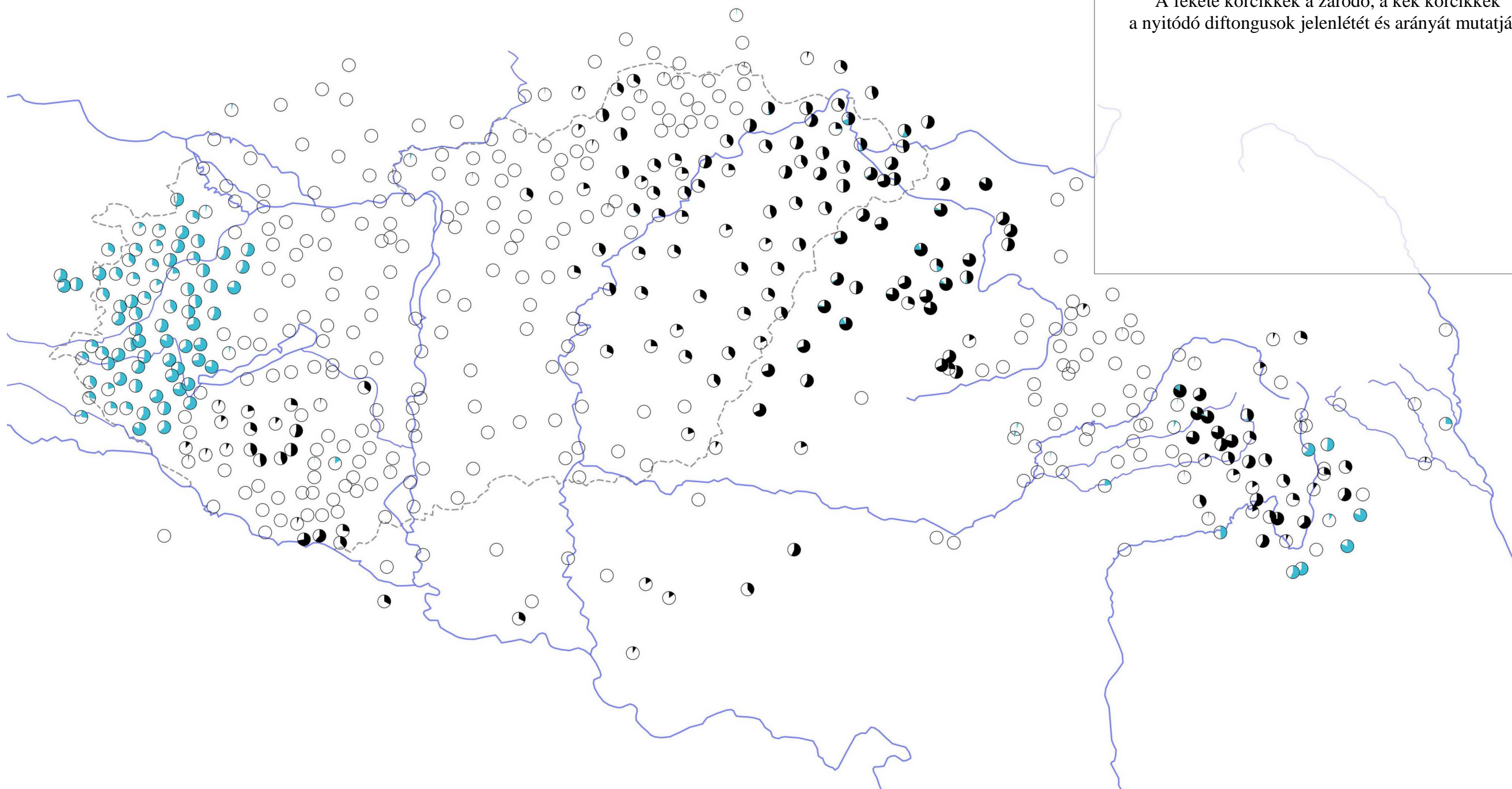
A fekete körccikkek a záródó, a kék körccikkek
a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

3. ábra
Az *ou/uo* típusú kettőshangzók
a magyar nyelvjárásokban

A fekete körcikkek a záródó, a kék körcikkek
a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

4. ábra
Az öü/űö típusú kettőshangzók
a magyar nyelvjárásokban

A fekete köröcsek a záródó, a kék köröcsek
a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

